

ἀντιδικία τῶν ὑπὲρ καὶ τῶν κατὰ. Ὁ νοῦς κινεῖται μὲ τὸ τριαδικὸ σχῆμα, θέση, ἀντίθεση καὶ σύνθεσις, εὐρίσκει δηλαδή ἀνώτερη σύνθεσις, ὅπου μέσα συναιροῦνται ὁ λόγος καὶ ὁ ἀντίλογος. Ὁ νοῦς εἶναι ἐνεργός, καὶ ὡς ἐνέργεια εἶναι ὁ νοῦς ἡ ἄλλη ἔκφρασις γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα ὡς ἐνεργός ἐντελέχεια γνωρίζει, ὅτι ἡ φύσις καὶ ἡ οὐσία του εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἐλευθερία.

Δ. — Ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ ἡ πρόοδος.

Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικὰ ἀναντικατάστατος, ἔπεται, ὅτι καὶ ἡ κάθε ἐποχὴ εἶναι ἠθικὰ ἀναντικατάστατη ἀπὸ κάθε ἄλλη. Ὅπως ἡ κάθε προσωπικότητα, ὅμοια καὶ ἡ κάθε ἐποχὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς τῆς ἀξίας ἀπ' ἀρχῆς. Ἠθικά, καὶ ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ κάθε ἐποχὴ ἀρχίζουν ἀπ' ἀρχῆς. Ὑπάρχει ὅμως κάτι ποὺ μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἴδουμε τὴν πραγματικὴ αὐτὴ θέσις τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ διάχυτη γνώμη, καὶ κάποτε τόσο ἀδιάσειστη πεποίθησις ὥστε νὰ γίνεται σχεδὸν δεισιδαιμονία, ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅπωςδήποτε προοδεύει, καὶ ὅτι ἡ πρόοδος συμβαδίζει σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου εἶναι τόσο διάχυτη, ὥστε μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἴδουμε τὴν πραγματικότητα, νὰ ἴδουμε δηλαδή πῶς πράγματι προχωρεῖ ὄχι μόνον ἡ ἱστορία ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἄν ὅμως ἐπιστρέψωμε μὲ τὸ νοῦ μας πρὸς τὴν ἱστορία, μαθαίνομε, ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά, οὔτε τόσο μονοσήμαντα ὅσο τὰ ἐμφανίζει ἡ ἰδέα τῆς προόδου. Ἄς πάρωμε ἓνα παράδειγμα. Ἡ τέχνη, ὕστερα ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, ἀνθίσει περισσότερο κατὰ τὸ δέκατο πέμπτο καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα, δηλαδή κατὰ τὴν ἐποχὴ πού ὀνομάζομε Ἀναγέννησις. Ἐδῶ ἀναφάνηκαν πλῆθος προσωπικότητες ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς ἀλίθανο πλοῦτο μορφῶν, καὶ εἶδαν τὴ ζωὴ καὶ τὴν παράστησαν ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κάλλους. Ἀντίθετα, ἡ τέχνη ἀπὸ τὸ δευτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἕβδομου καὶ κατὰ τὰ πρῶτα τρία τέταρτα τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα ἔπεσε πολὺ κάτω. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος παρατηροῦμε, ὅτι κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα στὴ δυτικῇ Εὐρώπῃ ἐπικρατεῖ πάλιν τόσο ἡ ὑθησκευτικότης,

ἡ θρησκευτικὴ συναίσθησις τῆς ζωῆς, ὥστε ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πρὸ παντὸς τὸ φιλολογικόν, λογοτεχνικόν, νὰ ὑποχωρῇ. Τὰ παραδείγματα αὐτά, πού θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ πολλαπλασιασθοῦν καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία, δηλώνουν, ὅτι ὑπάρχουν σὲ κάθε ἐποχὴ πολλές, ὑψηλές τάσεις πνευματικές, ἀλλὰ ἐπικρατεῖ σὲ κάθε ἐποχὴ, μία, καὶ αὕτη τείνει νὰ ἐπιβάλη τὴ σφραγίδα τῆς στὶς ἄλλες. Ἡ ὑπερβολὴ τῆς μιᾶς ἰδέας ρυθμίζει τὴν κατεύθυνσιν καὶ προσδίδει τὸ χαρακτῆρα στὴν ἐποχὴ ὅπου ἀνήκει, κ' ἔτσι οἱ ἄλλες ἰδέες, ἂν δὲν παύουν νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ κινοῦν τὴ ζωὴ, ὅμως ὑποχωροῦν κάπως ἀπέναντι τῆς μιᾶς πού εἶναι ἡ βαρύνουσα. Ἔτσι κατὰ τὸ δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, ἀπλώνεται στὴ δυτικὴ Εὐρώπῃ τόσο πολὺ ὁ ὠφελισμὸς, ὥστε ἀπέναντι αὐτοῦ ὑποχωροῦν καὶ ἡ τέχνη καὶ οἱ ἄλλες πνευματικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἀναπτύσσεται ὅμως κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν τὸ λογικὸ φῶς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ λόγος, γιατί αὐτὸς πράγματι ἠμπορεῖ νὰ διδάξῃ τὴν ὠφελιμότητα ἢ καὶ τὴ βλαβερότητα τοῦ κάθε πράγματος καὶ τῆς κάθε ἰδέας. Ὁ λόγος, τὸ λογικὸ φῶς, κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν γίνεται ἐρμηνευτὴς τῆς ἰδέας τῆς ὠφελιμότητος, ἢ ὁποῖα εἶναι κυρίαρχη. Γιὰ τοῦτο οὔτε ὁ λόγος εἶναι τόσο ἐλεύθερος κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν, ὅσο ἡμᾶστε συνηθισμένοι νὰ πιστεύωμε. Ὡστε, σὲ κάθε ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος, μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη διάρκειαν, φανερῶνεται μία ὠρισμένη μεγάλη τάσις, κυριαρχούμενη ἀπὸ μία ὠρισμένη ἰδέαν, καὶ ἡ πρόοδος, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει, ἔγκειται σ' αὐτό: ὅτι κάθε ἐποχὴ δουλεύει περισσότερον μίαν τάσιν καὶ σ' αὐτὴν σχεδὸν ξοδεύει τὴ δυνάμειν τῆς. Ἔτσι, ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου τονίζει πότε τὴ μίαν καὶ πότε τὴν ἄλλην ἰδέαν, πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο πρόβλημα τῆς ζωῆς δίχως νὰ παρατάῃ ὅλα τὰ ἄλλα, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ φωτίζονται ἀπ' αὐτὴν τὴν ὑπερβολὴν τῆς μιᾶς ἰδέας. Ὡστε ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴν αὐτὴν κίνησιν τῆς ζωῆς τῆς ἱστορικῆς, δὲν ἐπικυρῶνεται μονοσήμαντα ἡ ἰδέα τῆς προόδου. Δὲν εἶναι σύμφωνον μὲ τὰ πράγματα, ἂν δεχθῶμε τὴ μονοσήμαντην ἰδέαν τῆς προόδου, νὰ εἰποῦμε δηλαδὴ, ὅτι ὅπωςδήποτε ἡ τελευταία ἐποχὴ, δηλαδὴ ἡ σημερινή, εἶναι ἡ καλύτερη ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες.

Ἡ ζωὴ δὲν ὑψώνεται ἰσόπλευρα καὶ ἰσοδύναμα σ' ὅλες τὶς ἐποχές, ὥστε νὰ ὑπάρχη ἡ πρόοδος. Ἀλλὰ καὶ ἂν αὐτὸ ἦταν δυ-

νατὸν νὰ γίνῃ, πράγμα ὅμως ποὺ ποτὲ δὲν ἔγινε ὡς τώρα μέσῃ στὴν ἱστορία, θὰ ἦταν ἄδικο : γιατί τότε ἡ προηγούμενη ἐποχὴ καὶ γενεὰ θὰ μεταβάλλονταν σὲ ἀπλὸ φορέα τῆς ἐπόμενης. Ἡ προηγούμενη γενεὰ θὰ δούλευε μᾶλλον γιὰ τὴν ἐπόμενη καὶ καμμία γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Μία γενεὰ ἀνθρώπων καὶ μία ἐποχὴ ὅμως, ποὺ θὰ γίνονταν ἀπλὸ μέσον γιὰ τὶς ἄλλες, δὲν θὰ εἶχε καμμία ἠθικὴ σημασία. Θὰ ἦταν ἀπλὴ βαθμίδα γιὰ τὴν ἐπόμενη, δὲν θὰ εἶχε ἄμεση σχέση μετὰ τὴν πρωταρχὴ τῆς ζωῆς, μετὰ τὸ ἀπόλυτο, οὔτε καὶ θ' ἀγωνίζονταν νὰ τὴν ἀποκτήσῃ. Ἄν ὅμως σκύψωμε σὲ κάθε ἐποχὴ γιὰ νὰ γνωρίσωμε τὸ εἶναι της, τὸ πάθος της καὶ τὸ βίωμά της, θὰ ἰδοῦμε ὅτι κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε γενεὰ ἀνθρώπων ἔχει συναίσθηση, ὅτι εἶναι ἐγγύτατα στὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς, ὅτι τείνει νὰ συνδεθῇ μετὰ τὸ ἀπόλυτο κατὰ τὸ δικό της τρόπο. Καὶ περισσότερο πρέπει νὰ ἰδοῦμε, ὅχι τί κατορθώνει, ἀλλὰ πῶς αἰσθάνεται καὶ πόσο πονάει μία ἐποχὴ, γιὰ νὰ καταλάβωμε τὴν ἀξία της. Ἐτσι ἀποκτᾷ πράγματι μοναδικὴ καὶ ἀναντικατάστατη σημασία ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἱ διάφορες ἐποχές της, ἔτσι ὁ ἄνθρωπος παραμένει ἠθικὴ ὄντοτητα, ὑπόσταση μοναδικὴ μετὰ ἀναντικατάστατη ἀξία. Ἡ μία ἐποχὴ δὲν ἀντικαθιστᾷ ποτὲ τὴν ἄλλη ἠθικῶς, ἀλλὰ ἐρχεται νὰ ἰδῇ τὸ δικό της εἶναι. Κάθε ἐποχὴ, ὅπως καὶ κάθε ἄνθρωπος, ἔχει ξεχωριστὴ ἀξία καὶ εἶναι ἀπὸ μέσα της ἀξιολογημένη. Ἄν ἀξιολογηθῇ ἀπ' ἔξω, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐπόμενη, τότε χάνει τὴν ἀξία της, γίνεται ἀπλὸ μέσο. Τοῦτο λοιπὸν εἶναι τὸ βαθὺ νόημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ : εἶναι κάπως ἀντίθετο μετὰ τὴ μονοσήμαντη ἔννοια τῆς προόδου. Ἄλλιῶς ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀπλὸ μέσο γιὰ ἓνα σκοπὸ πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ προβλήματά της ποὺ κάθε ἐποχὴ τὰ θέτει ἀπ' ἀρχῆς, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο γίνεται μόνον ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἰδανικοῦ της, γιατί κάθε ἐποχὴ ἔχει πράγματι τὸ ἰδανικό της. Ἐτσι ἂν ἠθέλαμε νὰ ἰδοῦμε τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὸ δρόμο της ἀπὸ μία αἰώνια σκοπιά, θὰ ἐφαίνονταν ἀπ' ἐκεῖ κάθε ἐποχὴ σχεδὸν ἐξ ἴσου ἀξιόλογη, σχεδὸν ἰσάξια. «Ἐνώπιον τοῦ θεοῦ ὅλες οἱ ἐποχές, ὅλες οἱ γενεές ἔχουν ἴσα δικαιώματα». Καὶ ἔτσι πράγματι πρέπει νὰ βλέπωμε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ποὺ

θέλωμε νὰ ἀξιολογήσωμε, καὶ τὴν ἐποχὴ μας, ἂν θέλωμε νὰ ἰδοῦμε καὶ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς γενεᾶς μας.

Ἡ κανονικὴ καὶ μονοσήμαντη πρόοδος, εἶναι τὸ νόημά της, ἢ ἔννοιά της, ὅτι τὸ ἐπόμενο, τὸ μεταγενέστερο, εἶναι ὅπωςδήποτε καλύτερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο. Μὲ τὴν ἔννοια ὁμως αὕτη, θὰ ἔπρεπε ὅλα στὴ σημερινὴ ἐποχὴ νὲ εἶναι καλύτερα καὶ ἀξιώτερα ἀπὸ ἄλλοτε, καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἔργα τους. Καὶ ὑπάρχει πράγματι ἕνας τομέας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου ἰσχύει ἀπόλυτα ἡ ἔννοια αὕτη τῆς προόδου, ὅπου δηλαδὴ τὸ μεταγενέστερο εἶναι ὅπωςδήποτε καλύτερο καὶ ἀξιώτερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο : τοῦτο γίνεται στὴν τεχνικὴ, καὶ γίνεται στὴν τεχνικὴ ἐπειδὴ γίνεται καὶ στὴ θεωρητικὴ ἐπιστήμη. Στὴν τεχνικὴ, τὸ μεταγενέστερο μηχανῆμα ἢ ἐργαλεῖο εἶναι πράγματι καλύτερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο, γιατί παράλληλα, καὶ κάπως ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ, στὴν ἐπιστήμη ἢ μεταγενέστερη ἀνακάλυψη προὔποθέτει τὴν προηγούμενη. Ἐδῶ λοιπὸν ἡ μεταγενέστερη κατάκτηση προὔποθέτει τὴν προγενέστερη, ὑπάρχει δηλαδὴ κανονικὴ πρόοδος. Καὶ ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται καμμιά κατακλυσμαία καταστροφή καὶ ἀνατροπὴ, ὅπως ἀπειλεῖται στὸν αἰῶνα μας μὲ τὰ μέσα τῆς ἴδιας τῆς τεχνικῆς, ν' αὐτοκατοστραφῇ ἡ τεχνικὴ, εἶναι πράγματι σχεδὸν ἀδύνατη ἡ πισωδρόμηση. Πρέπει ὁμως νὰ σημειώσωμε ἐδῶ, ὅτι μαζὶ μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν ἐπιστήμη ἀπλώνονται σὲ ἔκταση καὶ μερικὲς ἰδέες, ἔστω ὡς ἀφηρημένες καὶ ἀόριστες, οἱ ὁποῖες συγκινοῦν καὶ συγκλονίζουν πολλὰς φορὰς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι ἢ γενικὰ πολιτικὲς, ὅπως ἔγινε μὲ τὴ γαλλικὴ καὶ περισσότερο μὲ τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση, ἢ εἶναι ἠθικὲς, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν φώτων. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁμως εἶναι φανερό, ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς, ἐπειδὴ ἀπλώνονται σὲ ἔκταση, ἔρχονται ἀπὸ κάπου, δηλαδὴ ἔξωθεν, καὶ ὅσο καὶ ἂν συγκινοῦν, — καὶ ὅσο περισσότερο συγκινοῦν τόσο τὸ χειρότερο, — πρόναι δὲν θάταν οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ θέσουν γιὰ τοὺς λαοὺς, ποὺ δὲν τὶς ἐγέννησαν, τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς. Ἔρχονται σ' αὐτοὺς ὡς «διαφώτιση» καὶ ἔτοιμη σοφία, γιὰ τοῦτο καὶ τοὺς ξεθεμελιώνουν ἠθικὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν προσωπικότητα, τὸν πυρῆνα δηλαδὴ τοῦ ἑαυτοῦ των. Αὐτὰ πράγματι γίνονται μὲ

τὴν τεχνική, καθὼς καὶ μὲ τὴ «διαφώτιση», ἔστω κι' ἂν ἡ «διαφώτιση» εἶναι καλοπροαίρετη. Καὶ τότε πάλιν θὰ ξεθεμελιώσῃ ἠθικὰ τὴ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ, πού ἔρχεται ἔξωθεν νὰ τὸν διδάξῃ. Στὴν τεχνική λοιπὸν ὑπάρχει πρόοδος καὶ μὲ τὴν τεχνική γίνεται καὶ ἡ διάδοσις μερικῶν γενικῶν, ἀφηρημένων ἰδεῶν, ἐννοιῶν.

Ὅμως θὰ ἦταν γελοῖος ἐκεῖνος ὁ ἐπικὸς ποιητὴς πού θὰ ἔλεγε σήμερὰ ἢ καὶ χθὲς καὶ προχθὲς, ὅτι εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ὀμηροῦ, ὅπως καὶ ἐκεῖνος ὁ τραγικὸς πού θὰ ἔλεγε, ὅτι εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ Σαίκσπηρ. Στὴν τέχνη, ὅπως καὶ σι' ἄλλα πνευματικὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἔκτος ἀπὸ τὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη, δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν ἐφαρμόζεται ἡ ἔννοια τῆς κανονικῆς καὶ εὐθύγραμμης προόδου. Τὸ ἠθικὸ μέγεθος τῆς μιᾶς ἐποχῆς, ὅσο κι' ἂν διαφέρει ἀπὸ τὸ ἠθικὸ μέγεθος τῆς ἄλλης, εἶναι ἀπὸ κάποια ἀποψη ἰσοδύναμο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη, ὅτι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη, θέτει τὸ ἠθικὸ τῆς πρόβλημα ριζικὰ καὶ ἀπ' ἀρχῆς. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα, σὲ ποιοῦ ὕψος φθάνει ἡ ἠθικὴ τῆς στάθμης. Ὅπως δὲν ἰσχύει, ὅτι τὸ μεταγενέστερο εἶναι καλύτερο καὶ ἀξιώτερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο. Ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν πρώτων, ἀρχαϊκῶν χριστιανῶν, τέλος ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν πρώτων διαμαρτυρομένων, πού ὕψωσαν τὸ ἀνάστημά των ἐναντίον τῆς δουλείας στὸν παπισμὸ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν σημερινῶν πολιτειῶν, τῶν σημερινῶν σοσιαλιστῶν καὶ κομμουνιστῶν, τῶν σημερινῶν χριστιανῶν, διαμαρτυρομένων, ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν. Ὡστε ἠθικὰ μία ἐποχὴ προγενέστερη ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἐπόμενη, ὅσο κι' ἂν στὴν ἐπόμενη ἡ «διαφώτιση» ἀπλώσῃ εὐρύτατα τὶς γενικὲς καὶ ἀφηρημένες ἰδέες τῆς ἠθικῆς. Ἀπὸ γενικὰ ἀνθρώπινη, πανανθρώπινη ἀποψη, εἶναι πόθος καὶ αἶτημα ἠθικόν, ὅλοι οἱ λαοί, ὄχι μόνον οἱ μέχρι τοῦδε κοσμοϊστορικοί, δηλαδὴ αὐτοὶ πού ἐδημιούργησαν μεγάλους πολιτισμοὺς καὶ ὕψωσαν πολὺ τὸ ἠθικόν τους ἀνάστημα, νὰ ὕψωθοῦν ἠθικὰ καὶ νὰ θέσουν τὸ εἶναι τους ἰσάξια μὲ τοὺς ἄλλους. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ μόνον ἀπὸ δική τους ἀπόφαση, καὶ μὲ δικόν τους ἀγῶνα. Κανεὶς ἀπ' ἔξω δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς σώσῃ ἠθικὰ ἢ ἔστω νὰ τοὺς βοηθήσῃ.

Ἡ ἱστορία καὶ περισσότερο ἡ ἠθικὴ, ὄχι μόνον δὲν ἀντιτίθενται

σ' αὐτὸ ἀλλὰ καὶ θέτουν τὸ αἶτημα, ὅλοι οἱ λαοὶ νὰ ὑψώνονται ἠθικά. Ἐν τούτοις, ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη δείχνει, ὅτι ὑπῆρξαν λαοὶ ποὺ ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἠθικὸ ἀγώνισμα τῆς ζωῆς. Ὡστε ἡ ἰδέα τῆς προόδου δὲν ἐφαρμόζεται ἰσοδύναμα σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος, οὔτε σ' ὅλους τοὺς λαοὺς. Ἐπίσης δὲν ἐφαρμόζεται στὶς γενεές καὶ στοὺς αἰῶνες. Δὲν ἤμποροῦμε ποτὲ νὰ εἰποῦμε, ὅτι ἠθικά ὁ ἕνας αἰῶνας ἢ ἡ μία γενεὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἄλλη, ὅτι δηλαδὴ γίνεται μέσον τοῦ ἄλλου. Τοῦτο ἰσχύει μόνον γιὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο καὶ τὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη. Τέχνη, θρησκεία, πολιτεία, καὶ φιλοσοφία εἶναι μεγάλα κεφάλαια τῆς ζωῆς ὀλοκληρωμένα ἔσωθεν γιὰ κάθε ἐποχὴ, καὶ δὲν παραδίνονται ποτὲ ἔτοιμα ἀπὸ τὴ μία γενεὰ στὴν ἄλλη.

Ἡ πολιτεία τοῦ τέταρτου αἰῶνα στὴν ἀρχαία Ἀθήνα εἶναι ὀπωσδήποτε κατώτερη ἀπὸ τὴν πολιτεία τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πολιτεία τοῦ τέταρτου αἰῶνα ὑψώνεται τὸ ἠθικὸ ἀνάστημα τοῦ ἀνθρώπου, ὑψώνεται ὁ Πλάτων εἰς ἠθικὸς ἔλεγχος καὶ ὁ πόνος του γιὰ τὴν αὐτοκαταστροφὴ τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας εἶναι ἀνείπωτος. Ὅλοι του οἱ διάλογοι κατέχονται ἀπὸ αὐτὸν τὸν πόνον νὰ βλέπῃ τὴν ἀρχαία Ἀθήνα καὶ τὴν παλιά της δόξα νὰ καταρρέῃ. Μέσα ἀπ' αὐτὴν τὴν ὀδυνηρὴ συνείδηση ὑψώνει ὁ Πλάτων τὸ αἰώνιο ἄγαλμα τῆς ἰδανικῆς πολιτείας καὶ ὁ Σωκράτης, ὁ πρῶτος πολίτης καὶ καλύτερος πολιτικὸς τῆς Ἀθήνας, γίνεται ὁ ἐρμηνευτὴς της. Ἐχομε ἐδῶ ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἀπόλυτο, μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Μποροῦμε ἔμεῖς σήμερα νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι εἴμαστε ἐγγύτερα πρὸς τὸ ἀπόλυτο μὲ ὅλα τὰ ἔμπαθῆ σχεδιάσματά μας περὶ τῆς πολιτείας; Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ὁ πόνος τῆς γενεᾶς μας εἶναι πολὺ μεγάλος, ὁ κλονισμὸς τῆς ψυχῆς μας πολὺ μεγαλύτερος. Τὸ βάθος τοῦ πόνου μας καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτοκαταξίωση τῆς ζωῆς μας εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε προηγούμενο κατόρθωμα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Εἴμαστε κ' ἔμεῖς μέσα στὸν αἰῶνα μας, ἔστω ὅλο αἶματα καὶ καταστροφὴ, ἀλλὰ κάποια ἰδιαίτερη συνείδηση μᾶς συνέχει, ὅτι ἀποκρινόμαστε κάπως, ἔστω καὶ μονοσήμαντα καὶ βάνουσα, στὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν στὸ ζήτημα τοῦτο πρόοδος, ὅλοι ἀρχί-

ζομε ἀπ' ἀρχῆς, ἀλλὰ εἴμαστε καὶ περιορισμένοι ἀπὸ τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του ὁ καθέννας.

Ἡ ἀνώτερη ἠθική, καλλιτεχνική, θρησκευτική ἢ φιλοσοφική σύνθεσις τῆς ζωῆς εἶναι εὐτυχισμένη, σπάνια περίπτωσις τῆς ζωῆς καί, ὅσο σπάνια εἶναι, ἄλλο τόσο δύσκολα κρατιέται, τόσο εὐκολώτερα καταστρέφεται ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ βάνανυσις κάπως πορεία τῆς ζωῆς, ἢ ὅποια ἔχει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μονιμώτερη διάρκειας, γιὰ καὶ πολλαπλασιάζεται ἢ κοινὴ ζωὴ μὲ τρόπο ἐργοστασιακόν. Καὶ ἴσως πρέπει νὰ εἰποῦμε, ὅτι ὑπάρχουνε συνθέσεις ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ πολιτεία, ὅπου ἡ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα φθάνουν σ' ἓνα ὄριο, καὶ πέρα ἀπ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξις, ἀλλὰ ὑπάρχει ὑπαναχώρησις καὶ αὐτοκαταστροφή. Ἡ δεισιδαιμονία τῆς προόδου ἔχει κυριέψει τὴν ἐποχὴν μας, ὅσο καμμιὰ ἄλλη ἔννοια. Ἡ «πρόοδος» ὅμως ἔφερε τὴ ζωὴν μας σὲ θανάσιμες ἀντιθέσεις, τὴν πῆγε πέρα ἀπὸ τὴς γόνιμες καὶ εὐγενεῖς ἀντιθέσεις. Εἶναι ὅμως παρατηρημένο ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, ὅτι ἡ πίστις πρὸς τὴν εὐθύγραμμον «πρόοδον» ἐμφανίζεται ὅταν ἡ ζωὴ εἶναι στὴν κατιοῦσα γραμμὴν τῆς. «Νὰ μὴ γινώμαστε γελοῖοι. Ὁ χρόνος πάει πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἐμεῖς θέλομε νὰ πιστέψωμε ὅτι καὶ ὅλα, ὅσα εἶναι μέσα σ' αὐτό, πάνε πρὸς τὰ ἔμπρός, ὅτι ἡ ἐξέλιξις εἶναι ὅπωςδὴποτε μιὰ ἐξέλιξις πρὸς τὰ ἔμπρός. Αὐτὰ εἶναι τὰ φαινόμενα τῶν ματιῶν, καὶ ἀπ' αὐτὰ παρασύρονται καὶ οἱ πρὸ φρόνιμοι. Ἀλλὰ ὁ δέκατος ἔνατος αἰῶνας δὲν εἶναι πρόοδος ἀπέναντι τοῦ δεκάτου ὀγδόου» (Νίτσε).

Εἶναι ἐπίσης γεγονός, ὅτι τὸ γερμανικὸ πνεῦμα, ἰδίως ἀπὸ τὸ 1870 καὶ ὕστερα, πρὸς τὴν ἀπέναντι τῆς μεγάλης τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀπλώνεται στὴν περίοδον ἀπὸ τὰ 1870 - 1830. Ὅταν ἐξυμνῆ κανεὶς τὴν πρόοδον, ἐξυμνεῖ, μόνον τὴν κίνησιν καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν μᾶς ἀφήνουν νὰ μείνωμε στὴ θέσιν μας, δηλαδὴ στὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς, ποὺ λύνεται μόνον ἀπὸ μέσα. Πρόοδος ὑπάρχει μόνον στὴν τεχνικὴ καὶ τὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη. Στὸν κόσμον τῶν καλλιτεχνημάτων, τῶν πολιτειῶν καὶ τῶν φιλοσοφημάτων δὲν ὑπάρχει πρόοδος. Ἡ ρωμαντικὴ φαντασιοκοπία καὶ ἡ πολιτικὴ «ἰδεολογία» δουλεύει μὲ τὴ λέξιν «πρόοδος», ἀλλὰ τὸ θλιβερόν ἐστίν, ὅτι καὶ ἔμεῖς ὅλοι δουλεύομε στὴν τυραννίαν καὶ δεισιδαιμονίαν αὐτῆς τῆς ἐννοίας. Λογικὰ δὲν εἶναι βέβαια ποτὲ δυνατόν ν' ἀθνηθῆ

κάνεις τὴν πρόοδο, ὅτι δηλαδὴ εἶναι δυνατὸν καὶ τὸ μεταγενέστερο νὰ εἶναι ἀξιότερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο, ἀλλὰ εἶναι ἐπιλόλαιο, καὶ γίνεται σχεδὸν ἀνοησία, νὰ πιστεύῃ κανεὶς ὅτι κατ' ἀνάγκην ἔρχεται ἡ πρόοδος ἢ ὅτι πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἔρθῃ. Σήμερα, περισσότερον ἀπὸ ἄλλοτε, τίθεται τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ πρόοδος τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἐφ' ὅσον παράλληλα τὰ πολιτικά, θρησκευτικά, ἠθικά καὶ καλλιτεχνικά δημιουργήματα τῆς ζωῆς περιορίζονται καὶ τραυματίζονται, εἶναι πρᾶγματι πρόοδος. Στὴν ἀτομικῆ, ἠθικῆ ἢ θρησκευτικῆ ἕκτασῃ, ἡ πρόοδος, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει, περιορίζεται μόνον στὴν ἴδιαν τὴν προσωπικότητα. Αὐτὴ δηλαδὴ μόνη καὶ ἀπὸ μόνη της ἀνθρῶνται ἀπὸ βαθμίδα σὲ βαθμίδα, αὐτὴ μόνη της ἀνοίγει τὴ σχέση της μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ μὲ τὸ ἀπόλυτο, τὴ θεότητα.

Ἡ ἠθικῆ καὶ θρησκευτικῆ προσωπικότητα θέτει ριζικά καὶ ἀπ' ἀρχῆς τὸ πρόβλημά της. Καὶ ὁ καθένας χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἄλλον πρέπει νὰ θέτῃ τὸ ἠθικὸ του πρόβλημα καὶ νὰ καταξιῶνῃ τὸν ἑαυτὸ του, ἐνῶ στὴν τεχνικῆ καὶ στὴ φυσικομαθηματικῆ γνώση δὲν ἔμπορεῖ, οὔτε καὶ πρέπει ὁ ἄνθρωπος ν' ἀρχίζῃ ἀπὸ τὴν ἀρχή, δὲν ἔμπορεῖ ἐδῶ νὰ σταθῇ χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς γνώσης, γιατί πισωδρομεῖ ἀμέσως. Τὴ πρόοδος ὅμως ὑπάρχει μέσα στὴ φιλοσοφία; Κατὰ τί δηλαδὴ τὰ νεώτερα φιλοσοφικά συστήματα ὑπερέχουν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά; Καὶ τί πρόοδος ὑπάρχει στὴν πολιτικῆ, ἂν χωρίσωμε τὸ τεχνικὸ μέρος τῆς ζωῆς; Πολλὰ φιλοσοφικά συστήματα, καὶ τὰ καλύτερα ἀκόμα τῆς νεώτερης φιλοσοφίας, ἀπέναντι στὸ πλατωνικὸ καὶ ἀριστοτελικὸ φαίνονται ὡς στεγνόψυχες αἰρέσεις. Καὶ ἡ θέσι τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ σημερινῆ πολιτεία, ἂν τὴν συγκρίνωμε μὲ τὴ θέσι του μέσα στὴν ἀρχαία ἀθηναϊκῆ πολιτεία, τὸν δείχνει ὡς ἓνα ἀπλὸ ἐνεργούμενο δυνάμεων, ἐνῶ ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς ἀθηναῖος πολίτης ἦταν ἀπόλυτη ἀξία, καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴν πολιτεία ἦταν ἐσωτερικῆ, ἠθικῆ. Τυπικά, κανένα νεώτερο φιλοσοφικὸ σύστημα δὲν ἐπῆγε πέρα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσαν τὰ δύο φιλοσοφικά πνεύματα τῶν Ἑλλήνων, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Οὐσιαστικὰ πάλιν, κανένα νεώτερο δὲν κατώρθωσε νὰ πυκνώσῃ τόση ἀνθρώπινη οὐσία μέσα του καὶ νὰ φέρῃ σὲ τόση συμμετρία τίς δυνάμεις τῆς ζωῆς μέσα του, ὅσο ἐκεῖνα τὰ δύο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει κα

για τὴν πολιτικὴ θεωρία. Οἱ θεμελιακὲς ἀρχές τῆς διατυπώθηκαν μὲ λογικὴ ἀσφάλεια καὶ συμμετρία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ὅση πείρα κι' ἂν προσκόμισαν ὕστερα οἱ ἄλλες ἐποχές, τὰ ἀξιώματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς εἶναι χαραγμένα ἀπ' αὐτοὺς ἀμετακίνητα. Καὶ ὁ Θουκυδίδης εἶναι ἡ βίβλος τῆς πολιτικῆς ζωῆς, εἶναι τὸ κλειδί γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς ζωῆς.

Καὶ τί γίνεται σήμερα στὸν αἰῶνα μας μέσα στὴν πολιτικὴ ζωὴ, θὰ τὸ καταλάβῃ κανεὶς καλύτερα καὶ βαθύτερα ἂν σκύψῃ νὰ μελετήσῃ τὸ Θουκυδίδη, παρὰ ἂν μείνῃ μέσα στὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ, ὅσο κι' ἂν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ ἦταν τὸ προσάναμμα γιὰ νὰ φθάσουν τὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ κόσμου ἐκεῖ, ὅπου ἔχουν φθάσει σήμερα. Καὶ τὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς καλύτερα ἂν μελετήσῃ καλὰ τὸ Θουκυδίδη· τότε βλέπει τὴ λειψάδα τοῦ βιβλίου ποὺ ἐέννησε καὶ τὴν πνευματικὴ ἀναπηρία τῆς ἐποχῆς. Τὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ, ἂν συγκριθῇ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη, ἂν καὶ ὁ Μάρξ ἔχει τὴ διαλεκτικὴ ὡς ὄργανο τῶν σκέψεών του, εἶναι ἀσύνθετο καὶ μονοδιάστατο σχεδόν. Ἐνῶ ὁ Θουκυδίδης εἶναι καὶ σύνθετος καὶ πολυδιάστατος καὶ πράγματι διαλεκτικός, δηλαδὴ συλλαβαίνει τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶναι διόλου δογματικός, καὶ οἱ δημηγορίες του παρουσιάζουν τὴν πραγματικὴ, ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὁ Μάρξ εἶναι διαλεκτικός, ἀλλὰ συχνότατα δογματίζει, καὶ συχνὰ ἐπίσης ὑποτάσσει τὴ διαλεκτικὴ στὴν «ἰδεολογία», δηλαδὴ στὴ σκοπιμότητα. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ διαλεκτικὴ του εἶναι ἀντιπνευματικὴ καὶ μ' αὐτὸ γίνεται καὶ ἀντιπολιτικὴ. Τὸ κλειδί τῆς πολιτικῆς εἶναι ὁ Θουκυδίδης, ἀπαλλαγμένος ὀλίγον ἀπὸ τὸ πρῶτον ψεῦδος τῆς «ἰδεολογίας», ἡ ὁποία μεταβάλλει τὴ διαλεκτικὴ σὲ ἀπλό της ἐνεργούμενο.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μέσον κανενός, ἀλλὰ σκοπός, αὐτοσκοπός τῆς ζωῆς. Μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο εἶναι τὸ νόημα καὶ ὁ σκοπός ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, ὅλη ἡ ἀξία τῆς. Ἐπίσης τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ κάθε ἔθνος. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἀπόλυτη ἀξία καὶ ἔχει μέσα του ὅλο τὸ νόημα τῆς ἀνθρωπότητος. Οὔτε εἶναι ὁ σκοπός τῆς ζωῆς ἢ ὁ σκοπός τῆς ἀνθρωπότητος πέραν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τὸ συγκεκριμένο τῶν ἀνθρώπων καὶ πέραν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο λαό. Τὸ νόημα τῆς ἀνθρωπότητος ἐνσαρκώνεται μέσα στὸ συγκεκρι-

κριμένο πρόσωπο καὶ μέσα στὸ συγκεκριμένο ἔθνος, εἶναι τώρα ἔδῳ, ὅπως θὰ εἶναι καὶ ἔπειτα, καθὼς ἦτανε καὶ πρὶν. Δὲν μετακινεῖται πρὸς τὸ μέλλον τὸ νόημα τῆς ζωῆς, οὔτε συγκεντρώνεται περισσότερο πρὸς τὰ ἐκεῖ, ὅπως ζητεῖ ὁ μαρξισμὸς ἢ καὶ ὁποιοσδήποτε ἄλλος πολιτικὸς ἢ καὶ θρησκευτικὸς χιλιασμὸς. Καὶ κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε ἔθνος, ὅπως καὶ κάθε πρόσωπο στὴν πᾶσα ἐποχὴ καὶ στιγμῇ, ἔχουν μέσα τους, εἴτε δυνάμει, εἴτε ἐνεργείᾳ τὸ μεγάλο νόημα τῆς ζωῆς. Ὑπάρχουν λαοὶ κοσμοϊστορικοί, δηλαδή λαοὶ ποὺ ἔδωκαν μεγάλα πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ὀλοκληρώματα ζωῆς, μνημεῖα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀρετῆς. Ὅμοια ὑπάρχουν καὶ μεγάλα πρόσωπα, τὰ μεγάλα πνεύματα, ὅπου ἤρθε στὸ φῶς ὅλο τὸ εἶναι καὶ ὅλη ἡ ἀξία τῆς ζωῆς. Ὅτι εἶχαν δυνάμει μέσα τους οἱ λαοί, ὅπου ἀνήκουν τὰ μεγάλα πνεύματα, τοῦτο ἔγινε ἐνεργείᾳ, ἔγινε ἐνεργὸς ἐντελέχεια καὶ φανερώθηκε εἴτε ὡς νοῦς, εἴτε ὡς τέχνη, εἴτε ὡς θρησκεία, εἴτε ὡς πολιτεία μέσα στὰ μεγάλα του πρόσωπα.

Ἄλλὰ οὔτε ἔδῳ ὑπάρχει ριζικὴ διαφορὰ : οὔτε δηλαδή οἱ κοσμοϊστορικοὶ λαοί, οὔτε τὰ μεγάλα πρόσωπα εἶναι ἠθικὰ ἀπ' ἀρχῆς ἀνώτερα, ἀπλῶς ἔχουν ἀνώτερη στάθμη, ἀνέβηκαν σὲ ἀνώτερη βαθμίδα, μὲ τὸν ἀγῶνα τους γιὰ τὴν ἐλευθερία. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία ὡς γεγονὸς καὶ ἱστορικὴ ἀξία, ἔλαβε ἀντικειμενικὴ, κλασικὴ μορφή μέσα στοὺς κοσμοϊστορικοὺς λαοὺς καὶ στὰ κοσμοϊστορικὰ πρόσωπα. Ἠθικὰ ὅμως, τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀρχαίου Ἑλληνα γεωργοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ἰσάξια, γιὰτὶ καὶ ὁ γεωργὸς ἐκεῖνος ὑπάρχει καὶ μάχεται γιὰ τὴν ἐλευθερία του καὶ ζῆ μὲ τὸ αὐτοσυναίσθημα ἐκεῖνο τῆς ζωῆς, ποὺ χαρίζεται ἡ ἐλευθερία, ὅταν τὴν κερδίζει κανεὶς μόνος του, ἀδιάφορο σὲ ποιὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς δουλεύει, εἴτε τῆ γῆ, εἴτε τὸ πνεῦμα. Ἠθικὰ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος, ἔ ὁποιοσδήποτε, καὶ ὁ πλεόν ἀσημαντος, δὲν εἶναι τὸ ἄθροισμα ἀναριθμῆτων μικρῶν ἀναγκῶν, οὔτε εἶναι τὸ γινόμενον τῶν ἀπειραρίθμων αἰτίων καὶ ἐπιδράσεων ποὺ ὑπέστησαν οἱ πρόγονοί του καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ περιβάλλον, οὔτε εἶναι τέλος τὸ πιθάρι ἐκεῖνο τῆς εὐτυχίας, ποὺ εἶναι πάντα τρύπιο, ἀλλὰ ὁ αὐτοκυβέρνητος ἠθικὸς μικρόκοσμος μὲ τὶς ἐσωτερικὲς του ἀντινομίες καὶ μὲ τὴν πάλη του πρὸς τὴν ἐλευθερία, μικρὴ ἢ μεγάλη.

Μέσα σ' αὐτὸν τὸν αὐτοσύνειδο μικρόκοσμο τῆς ἐλευθερίας, τὸ σύμπαν, ὁ ἀσύνειδος μακρόκοσμος ἔρχεται στὸ σκοπὸ του, γυρίζει καὶ βλέπει ὄλο του τὸ εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς. Καὶ ὅσο ἀνεβαίνει ὁ ἄνθρωπος τόσο καὶ ἀξιώτερος γίνεται καὶ φαίνεται, «ὥσπερ θεὸς ἐν ἀνθρώποις», ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ ὅσους ὑπερέχουν πάρα πολὺ κατὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν πολιτικὴ τέχνη ἀπὸ τοὺς ἄλλους (1284, α 11). Καὶ δίχως αὐτὸ τὸ αὐτοσύνειδο κέντρο τῆς ζωῆς, ὅπου ἐδρεύει ἡ ἠθικὴ, ἀτομικὴ καὶ ἀκατάλυτη ἐλευθερία, ὁ κόσμος χάνει κάθε ἀξία, καὶ χάνει ἐπίσης καὶ κάθε σημασία καὶ ἡ ποθούμενη εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ὁ λόγος εἶναι ἡ γνωστικὴ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ὁ λόγος ποὺ γυρίζει καὶ γνωρίζει τὴ φύση, τὰ ἔργα τῆς καὶ τὴν ἱστορία, ὅμοια καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι τώρα ἡ ἠθικὴ ἀρχή, τὸ ἠθικὸ ἀρχίνισμα τοῦ κόσμου, ἡ ἀξιολογικὴ του πρωταρχή, «ὁ ἄνθρωπος πηγὴ πράξεων» (Ἀριστοτέλης 1112, β 32). Ἀπ' ἐδῶ τώρα ἡμπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ συλλάβῃ τί πράγματι εἶναι κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος, γιατί πρέπει νὰ σταθῇ μόνος του, καὶ ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ μέσα του τὴν ἐλευθερία, γιὰ νὰ ἡμπορέσῃ νὰ θέσῃ ἔστω καὶ τὴν ἔννοια ἀκόμα τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἠθικὴ ἐλευθερία γίνεται τώρα ἀρχὴ γιὰ ἀξιολόγηση, ὄχι μόνον γιὰ θεώρηση τοῦ κόσμου, ὅπως γίνεται μὲ τὴ γνώση. Μὲ τὴν ἀπαίτηση ποὺ βάζει τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικόν, νὰ σταθῇ δηλαδή ὁ κάθε ἄνθρωπος ὡς αὐταξία καὶ νὰ γίνῃ αὐτεξούσιος, δὲν χαρίζει δικαιώματα, ἀλλὰ ἐπιβάλλει ἕνα χρέος, τὸ χρέος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀπόλυτης, ἀναντικατάστατης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρωπισμὸς λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη ἐμφανίζεται περισσότερο ὡς χρέος καὶ λιγώτερο ὡς δικαίωμα.

Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι τίποτε πρωτότυπο, ἀλλὰ ὅ,τι κανονικὰ γίνεται μέσα στὴν ἀνθρωπότητα, γιατί ἂν στρέψωμε νὰ μελετήσωμε τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, βλέπομε, ὅτι τίποτε μεγάλο δὲν ἔρχεται στὸν κόσμο ὡς δικαίωμα, ἀλλὰ μόνον ὡς χρέος. Κάθε μεγάλη δημοκρατία, καὶ κάθε ἀνάβαση ἠθικὴ ἀτόμων ἢ ἐθνῶν πηγάζει ἀπὸ τὴ βαθύτατη συνείδηση τοῦ χρέους. Ἀπεναντίας, θὰ ἴδοῦμε πάλιν ἀπὸ τὴν ἱστορία, ὅτι ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται μὲ τὰ δικαιώματά του, τότε φέρνει καὶ τὰ βάνουσα πάθη του, ἐνῶ τὸ χρέος τὸ συνοδεύει τὸ ἱερὸ ἐκεῖνο πάθος ποὺ

θερμαίνει τὴν τάση του πρὸς τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ κατόρθωμά της. Ὅσο ὁμως κυβερνιέται ἀπὸ τὰ πάθη ποὺ γεννήθηκαν μαζὶ μὲ τὰ δικαιώματα, ὁ ἄνθρωπος, ἂν τὸν συγκρίνωμε μὲ τὴ σκληρότητα, ἀναγκαιότητα καὶ νομοτέλεια τοῦ σύμπαντος, δίνει τὴν εἰκόνα τοῦ κωμικοῦ. Τότε ὁ ἄνθρωπος γίνεται γυμνὴ ματαιοδοξία καὶ φανερώνει ὅλη του τὴν ἀσυναρτησία, τότε οἱ σκοποὶ ἀλληλοσυγκρούονται, τότε ὅλα γίνονται ρητορεία, ἢ, ὅπως γίνεται μὲ τὴν ἐποχὴ μας, τότε γίνονται ὅλα «διαφώτιση», δηλαδή ψεῦδος καὶ «ἰδεολογία».

Καὶ πρέπει νὰ σπουδάσῃ κανεὶς τέτοιες ἐποχές, ποὺ δούλεψαν μόνον μὲ τὰ δικαιώματα, γιὰ νὰ ἴδῃ πόσο κατασκυβάλισαν τὴν ἀλήθεια καὶ πόσο καταπασσάλευσαν τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Ἡ μετακλασικὴ ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ ἡ ἐποχὴ μας μὲ τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση καὶ τὰ παρακόλουθα κινήματα, εἶναι παραδείγματα ἐποχῶν ποὺ χαρίζουν «δικαιώματα», ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀφαιροῦν τὴν εὐθύνη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος ὁμως γίνεται ἄξιος μόνον ὅταν ἀναλάβῃ εὐθύνη γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ ὄχι ὅταν δίχως εὐθύνη κυλιέται μέσα στὰ χαρισμένα «δικαιώματα». Ἐλεύθερος γίνεται πράγματι ὁ ἄνθρωπος μόνον ὅταν ἔχει συνείδησι γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ ζωὴ του. Ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ πάλη, ποὺ ἔκαμε ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ὑψωθῇ ἀπὸ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ζωϊκὴ σφαῖρα στὴν καθαρὰ ἀνθρώπινη, καὶ αὐτὴ ἔτα ἀδύνατη δίχως τὴν ταυτόχρονη ἀνάπτυξη τῆς εὐθύνης μέσα του. Δίχως τὴν εὐθύνη, ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, ὅταν μάλιστα τῆς χαρίζῃ κανεὶς ὅλα τὰ «δικαιώματα», ὅπως γίνεται σήμερα ἀπὸ τὰ ὀλοκληρωτικὰ συστήματα, γίνεται ἀπαΐσια καὶ χάνει ὁλότελα τὸ νόημά της. Τὸ «δικαίωμα» μάλιστα ὀδηγεῖ τότε, ὅταν δὲν τὸ συνοδεύῃ ἡ συνείδησι τῆς εὐθύνης, γρήγορα στὸ ἔγκλημα.

Ἀντίθετα, μὲ τὴν εὐθύνη, ὁ κάθε ἄνθρωπος γίνεται ὑπόλογος καὶ μαθαίνει νὰ βλέπῃ καὶ τὸν ἄλλον καὶ τὸν ἑαυτὸ του ὡς κέντρα ἀνθρωπισμοῦ, καὶ ὄχι ὡς homo homini lupus. Ἡ εὐθύνη εἶναι ποὺ δίνει βάθος καὶ ἀξία στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, καὶ ἀπὸ τυχαῖο σταμάτημα μέσα στὴ σειρά τῶν γενεῶν, ἀπὸ τυχαία περίπτωση τοῦ βιολογικοῦ ὄργανοῦ τὴν μεταβάλλει σὲ προσωπικότητα, δηλαδή αὐτοσύνειδη μονάδα ποὺ θέτει σκοποὺς καὶ τοὺς

πραγματώνει με την παρακόλουθη συνείδηση τῆς εὐθύνης. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ρευστὸς καὶ ἀβέβαιος, ἐνῶ μετὰ τὴν εὐθύνη συγκεντρώνεται στὴν πρωταρχὴ τοῦ ἑαυτοῦ του, γίνεται ἠθικὸ κέντρο τοῦ κόσμου καὶ πραγματικὸς πυρήνας τῆς ἱστορίας. Μετὰ τὴν εὐθύνη ὁ ἄνθρωπος γίνεται ὁ ἴδιος αἰτία, καὶ μάλιστα ἀπόλυτη αἰτία τῶν πράξεών του καὶ τῶν καταστάσεών του, κι' αὐτὲς πάλιν ὁ ἴδιος ἤμπορεῖ νὰ τις μεταβάλλῃ σύμφωνα μετὰ αἰτία ποὺ κινεῖ ἀπὸ μέσα του ὁ ἴδιος. Ἡ εὐθύνη εἶναι ποὺ καταξιώνει ὅλη τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν κάνει, ὅπως λέγει ὁ Γκαίτε, «ὑψιστὴ εὐδαιμονία τῶν τέκνων τῆς γῆς». Μέσα στὴν προσωπικότητα, μετὰ τὴν εὐθύνη ἐνώνεται τὸ πλάσμα καὶ ὁ πλάστης, γίνεται δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ταυτόχρονα δημιουργημὰ καὶ δημιουργὸς, αὐτενέργητο ἀξίωμα.

Ἀπὸ ἀπλὸ καὶ ἀδιάφορο σημεῖο ποὺ εἶναι μέσα στὴν ἀτελειωτὴ σειρὰ τῶν γενεῶν, μέσα στὴν ἀτερμάτιστη σειρὰ τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι, ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν εὐθύνη γίνεται πραγματικὴ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ρυθμιστῆς, κριτῆς καὶ καταξιωτῆς τῆς ζωῆς. Μ' αὐτὴν ὁμως γίνεται καὶ ἀκροατῆς τῆς θείας πνοῆς ποὺ ἔχει ἡ ζωὴ. Ἀπὸ ἀδιάφορο σημεῖο μέσα στὴν σειρὰ τῶν γενεῶν, μετὰ τὴν πραγμάτωσιν τῆς εὐθύνης μεταβάλλεται ὁ ἄνθρωπος σὲ ἀδιάκοπη συνειδητὴ κίνηση πρὸς σκοπούς, καὶ ὅλοι μαζὶ κατατείνουν πρὸς ἓνα σκοπὸ, τὴν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἐλευθερία του, δηλαδὴ αὐτοδέσμευτη συνείδηση τοῦ εἶναι του καὶ τῆς ἀξίας του. Καὶ τὸ κακὸ ἀκόμα, ὅταν γίνεται μετὰ τὴν πραγματικὴ συνείδηση εὐθύνης, ὅταν δηλαδὴ εἶναι πραγματικὴ πλάνη, καὶ δὲν εἶναι ἐσκεμμένη καὶ ὑπολογισμένη κακία, καὶ τὸ κακὸ, ὅταν δὲν εἶναι χαιρεκακία, ἔχει κι' αὐτὸ κάποια θέση μέσα στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Κατὰ βάθος ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντα ἀρχὴ καὶ ποτὲ τέλος, ἀρχὴ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἐφ' ὅσον δὲν νοεῖται μ' αὐτὸ ἡ πραγματικὴ, ὄντολογικὴ ἔννοια τοῦ κόσμου. Ὅσο κι' ἂν προχωρήσῃ ἠθικὰ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι πάντα στὴν ἀρχή, καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ποὺ τὸν διατηρεῖ σὲ αἰώνια νεότητα, πρὸ παντὸς τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ προσωπικότητα, ὡς τὸ ἔσχατο φυσικὸ τῆς γῆρας. Ἄνθρωπος καὶ ἀνθρωπότητα ὡς ἠθικὲς ὄντοτήτες, ὡς ἔννοιες ἠθικῆς εἶναι οἱ κυριώτερες ἔννοιες τῆς ζωῆς.

Δίχως αὐτὲς τὶς ἔννοιες, ἡ ζωὴ γίνεται πράγματι ἀπαίσια, βάνουση· μ' αὐτὲς καταξιώνεται, ὑψώνεται, μοχθεῖ νὰ σταθῇ ἀπὸ μέσα της ψηλότερα ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ της ἀπὸ ἀποψη ἠθικῆς ἐλευθερίας, νὰ προσπεράσῃ τὸ τωρινὸ της εἶναι. Τοῦτο τὸ νόημα ἔχει γιὰ μᾶς ὁ ἀνθρωπισμός. Κ' ἔχει μεγάλη σημασία νὰ συλλάβῃ κανεὶς ὀρθὰ τὴν ἔννοιά του. Πρὸ παντὸς δὲν πρέπει νὰ θεωρῇ κανεὶς τὰ συναισθήματα ἢ μάλιστα τὰ ἔνστικτα τῆς παρακμῆς, ἔστιω κι' ἂν φαίνονται καλοθέλητα, ὡς ἀνθρωπισμό. Ὁ ἀνθρωπισμός δὲν εἶναι οὔτε αἰσθηματολογία, οὔτε ἐκθηλυμένη ἀνευθυνολογία. Οὔτε τὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς, οὔτε τὴν τραγικότητα τῆς ἀγνοεῖ ὁ ἀνθρωπισμός.

Τὴν τραγικότητα μάλιστα τὴν ἐντείνει, γιατί, ὅσο μεγαλώνει τὴν εὐθύνη, τόσο ἐντονώτερη γίνεται ἡ συνείδηση γιὰ τὴν τραγικότητα τῆς ζωῆς τοῦ προσώπου. Ὁ ἀνθρωπισμός, ποὺ δὲν γελιέται ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς προόδου, οὔτε ἀπὸ τὰ ἀπλὰ δικαιώματα, ἀλλὰ γνωρίζει, ὅτι ἡ ἀξία τῆς ζωῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν εὐθύνη, αὐτὸς γνωρίζει ἐπίσης πολὺ καλά, ὅτι τὸ ἀνθρώπινο τὸ συνοδεύει πάντα ἡ τραγικότητα. Ὅσο μάλιστα ἀνεβαίνει ὁ ἀνθρώπος στὴν κλίμακα τῆς ἀγωνιστικῆς του ἐλευθερίας, τόσο καὶ τραγικώτερος γίνεται. Ὅ,τι εἶναι τώρα, καὶ τὸ ζῆ κανεὶς μὲ ὅλη τὴν ἐνταση τῆς ψυχῆς του, εἴτε ἠθικὸ εἶναι εἴτε ὁμορφο, εἴτε ὑπέροχο, αὐριο εἶναι δύσκολο νὰ ὑπάρχη. Εἶναι ἐσωτερικὴ ἡ τραγικότητα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοῦτο τὴν ζῆ κανεὶς καὶ θέλει νὰ τὴν ζῆ ἐλεύθερα τὴ ζωὴ. Ὁ ἀνθρωπισμός ποὺ δὲν πιστεύει στὴ εὐθύγραμμη πρόοδο, εἶναι ἀνδρικός μαζὶ καὶ τραγικός. Κι' αὐτὸς ὑπάρχει πάντα στὴ ζωὴ, καὶ μάχεται γιὰ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς καὶ λαβαίνει πάντα καινούργια μορφὴ μέσα στοὺς καιροὺς.

Οὔτε εἶναι ὁ ἀνθρωπισμός κάτι ποὺ τὸ προβάλλομε πρὸς τὸ μέλλον γιὰ νὰ γελάσωμε τὸ παρόν, ὅπως γίνεται σήμερα μὲ τὰ «ἰδεολογήματα», ἀλλὰ εἶναι παντοτινὸ ἀνθρώπινο κατόρθωμα καὶ ἀξίωμα, ποὺ καὶ τώρα καὶ πρὶν καὶ ὕστερα θὰ ὑπάρχη μέσα στὴ ζωὴ. Ἄν ἠθέλαμε νὰ ὀρίσωμε σύντομα τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἀπηλλαγμένη ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους «ἰδεολογικούς» φόρους ποὺ τὴν καταπιέζουν, θὰ ἐλέγαμε ὅτι ἀνθρωπισμός εἶναι νὰ βλέπῃς μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπο, μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο, ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Καὶ νὰ τὴ βλέπῃς τώρα

καὶ ἔδῳ. Ὅχι ν' ἀναβάλλῃς μὲ τὸ πρόσχημα, ὅτι πρέπει πρῶτα νὰ γίνουν ἄλλα καὶ τότε νὰ ῥθῇ αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμός. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον πλάσμα ποῦ εἶναι «ἑαυτοῦ ἕνεκα», δηλαδὴ εἶναι αὐτοσκοπὸς καὶ δὲν γίνεται μέσῳ κανενὸς ἄλλου σκοποῦ. Ὡστε ὁ λόγος, ὅτι πρέπει πρῶτα νὰ προηγηθοῦν ὠρισμένα πράγματα, κύρια φαινόμενα καὶ θ' ἀκολουθήσῃ τότε ὡς ἐπιφαινόμενο ὁ ἀνθρωπισμός, εἶναι λόγος ἀπ' ἀρχῆς σαθρός.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος, γιατί ἔχει ἀπ' ἀρχῆς μέσα του τὸ σπέρμα γιὰ νὰ γίνῃ προσωπικότητα, δηλαδὴ νὰ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ νὰ βλέπῃ μέσα του καὶ μέσα στὸν ἄλλον ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Οὔτε ὑπάρχει ἡ ἀνθρωπότητα κάπου μακριὰ πρὸς τὸ μέλλον, ἀλλὰ ὑπάρχει τώρα ἔδῳ μέσα στὸν καθένα. Εἶναι θλιβερό, ὅτι ἡ ἐποχὴ μας μετακίνησε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη τὸ νόημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ πρὸς τὸ μέλλον, κ' ἔτσι διέπραξε τὰ φρικωδέστερα ἐγκλήματα ἐν ὀνόματι τῆς «ἰδεολογίας». Καὶ πάσχει τόσο ἡ ἐποχὴ μας, ἀκριβῶς γιατί ἐμείωσε ἀφάνταστα τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀνάδειξε τὸ Μολώχ, τὸ εἶδωλο τῆς «ἰδεολογίας». Ὅ,τι εἶναι ἐσωτερικὸ καὶ ἰδιότυπο, προσωπικὸ καὶ ἐλεύθερο καταδιώκεται. Ἀλλὰ ὁ ἀνθρωπισμὸς ἔρχεται ἀκριβῶς νὰ καταξιώσῃ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κάθε λαὸ ἀπὸ μέσα του, δηλαδὴ δίχως νὰ τοῦ καταστρέψῃ τὴν ἰδιοτυπία του καὶ τὴν προσωπικότητά του. Ἄτομο ἢ ἔθνος, προσωπικότητα ἢ ἐθνότητα, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι ὄντοτητα μὲ αὐτοκυβέρνητη βούληση καὶ ἀξία, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι ἠθικὴ παρουσία μέσα στὴ ζωὴ, πρέπει ὅπως λέγει ἕνας διανοητής, «νὰ τιμᾷ καὶ τὴ σκιά του ἀκόμα». Οὔτε ἄτομο οὔτε ἔθνος ἠμπορεῖ νὰ διαπράττῃ ἐγκλήματα καὶ νὰ τὰ συγκαλύπτῃ εἴτε μὲ τὸν πέπλο τῆς «ἰδεολογίας» εἴτε μὲ τὴν ἀπαίσια σκοπιμότητα.

Τόσο ὑψηλὰ χρέη βάζει ὁ ἀνθρωπισμὸς. Κάθε τάχα «ἀπρόσωπη» ἢ καλύτερα «μαζικὴ» μορφή τῆς ζωῆς ἔρχεται νὰ ἀφαιρέσῃ ἀκριβῶς τὴν εὐθύνη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, κ' ὅταν τοῦτο γίνῃ, τότε ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλεται σὲ ἀπλὸ ἐνεργούμενο. Ἀντίθετα, κάθε μορφή τῆς ζωῆς ποῦ ἀπευθύνεται κατ' εὐθεΐαν στὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν αὐτοδεσμεύει, βοηθάει τὸν ἄνθρωπο νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀνθρωπισμὸ του. Τὸ ἰδανικὸ του λοιπὸν ὁ ἀνθρωπισμὸς δὲν τὸ ἀθροίζει ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε ἀπὸ

τὰ ἐνεργούμενα, ὅπου ἡ «ἰδεολογία» μεταβάλλει τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ τὸ ὑψώνει μέσα ἀπὸ τὸ καλύτερο μέρος τῆς ψυχῆς, ἀπὸ τὸ εὐγενέστερο σπέρμα τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας. Οὔτε εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς ἠθικολογία, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀγωνιστικὴ ἐκείνη ἰδέα καὶ πράξις ποὺ κρατᾷ τὸν ἄνθρωπο σὲ παντοτινὴ ἀγρύπνια γιὰ τὴν ἀξία του. Οὔτε εἶναι τέλος ὁ ἀνθρωπισμὸς ὑπόσχεσις εὐτυχίας, ὅπως τὸν παρουσιάζουν τὰ σύγχρονα «ἰδεολογήματα», ἀλλὰ εἶναι ἀγωνοθέτης, πραγματικὸς ἀθλοθέτης τῆς ζωῆς, θέτει τὸ ἀγωνισμὸν καὶ τὸ ἔπαθλο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, δηλαδὴ τὴν καταξίωσίν της καὶ τὴν ἐλευθερίαν της. Ὁ ἀνθρωπισμὸς εἶναι ἡ στάθμη γιὰ νὰ κριθοῦν ὅλα τὰ ἄλλα. Τὸ νόημα τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρωπισμοῦ τὸ περιέχει ὁ ἀρχαῖος λόγος «ἀρετὰ, πολύμοχθε γένει βροτείω· αἱ τλάμων ἀρετὰ».